

Наталія СУШИК,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи
та педагогіки вищої школи
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У статті визначено сутність і класифікації девіантної поведінки підлітків. Обґрунтовано актуальність, практичну значущість, види, мету, завдання, принципи, форми, методи, вимоги до програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків. Розроблено практичні рекомендації для соціальних працівників і соціальних педагогів із метою підвищення ефективності соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків.

Ключові слова: девіантна поведінка, агресивна поведінка, адиктивна поведінка, аморальна поведінка, делінквентна поведінка, конфліктна поведінка, суїцидальна поведінка підлітків, соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків.

В статье определены сущность и классификации девиантного поведения подростков. Обоснована актуальность, практическая значимость, виды, цели, задачи, принципы, формы, методы, требования к программе социальной профилактики девиантного поведения подростков. Разработаны практические рекомендации для социальных работников и социальных педагогов с целью повышения эффективности социальной профилактики девиантного поведения подростков.

Ключевые слова: девиантное поведение, агрессивное поведение, аддиктивное поведение, аморальное поведение, делинквентное поведение, конфликтное поведение, суицидальное поведение подростков, социальная профилактика девиантного поведения подростков.

This article defines essence and classification of deviant behaviour of teenagers, describes relevance, practical implementation, essence, types, purpose, tasks, principals, forms, methods, requirements for development of the program for social prevention of deviant behaviour of teenagers. Article works out practical recommendations for social workers in purpose of inclining the effectiveness of social prophylactic of deviant behaviour of teenagers.

Key words: deviant behaviour, aggressive behaviour, addictive behaviour, immoral behaviour, delinquent behaviour, conflict behaviour, suicidal behavior of teenagers, social prophylactic of deviant behaviour of teenagers.

Постановка проблеми. Чому підлітки стають схильними до прояву різних видів девіантної поведінки? Насамперед тому, що мають сформований низький рівень соціальних цінностей, ціннісних орієнтацій, норм, правил, умінь, навичок відповідальної та безпечної поведінки в різних життєвих ситуаціях, не усвідомлюють необхідності реалізації цих соціально значимих характеристик у різних сферах життєдіяльності.

Важливими чинниками виникнення та формування девіантної поведінки є акцентуації характеру підлітків, що обумовлюють надмірний прояв окремих якостей (наприклад, високий рівень агресивності, жорстокості, конфліктності, емоційної неврівноваженості, безвідповідальності, бездіяльності, впертості, корисливості, ледачості тощо).

Досліджуючи фактори формування девіантної поведінки підлітків, ми з'ясували, що однією із причин цього явища є негативний вплив неформальних субкультур, до яких вони реально чи номінально (ідентифікують себе з ними) входять і в яких прояви тих чи інших девіацій є обов'язковим компонентом. Аналіз різних неформальних субкультур свідчить, що ті чи інші види девіантної поведінки підлітків є більшою чи меншою мірою значимим елементом субкультури, який може виступати як ритуал залучення до неї, спосіб ідентифікації з її представниками, модель поведінки для здобуття певного статусу, особливий стиль комунікації у співтоваристві, форма протесту проти загальної культури суспільства [7, с. 171].

Асоціальний вплив на формування поведінки підлітків чинять засоби масової комунікації (зокрема реклама тютюнових виробів та алкогольних напоїв, комп'ютерні ігри, відеоролики, фільми, які демонструють моделі агресивної, адиктивної, делінквентної, суїцидальної поведінки в різних життєвих ситуаціях), групи ровесників, схильні до девіацій, з якими вони взаємодіють, неблагополучні сім'ї з алкозалежними чи наркозалежними членами, тими, хто відбував покарання в місцях позбавлення волі за скоєння злочинів, насильством щодо членів сім'ї, високим рівнем конфліктності, суттєвими помилками у вихованні дітей. Тому підлітки в соціальних мікро-, мезо- та макросередовищах навчаються різним моделям девіантної поведінки через такі соціально-психологічні механізми, як: імпринтинг, наслідування, ідентифікація, інтеріоризація, екстеріоризація, рефлексія (А. В. Мудрик, 2003).

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Нами були проаналізовані наукові праці з проблеми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків у таких аспектах: соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи (В. В. Афанасьєва, 2011); профілактика девіантної поведінки підлітків (Л. М. Вольнова, 2016); професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки (М. О. Волошенко, 2016); соціальна робота в системі освіти:

профілактика девіантної поведінки учнів (І. В. Козубовська, 2012); профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи (А. М. Самойлов, 2017); соціально-педагогічний аспект профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища (Т. С. Федорченко, 2011) та ін. Результати вивчення й аналізу наукових досліджень і публікацій переконують в актуальності та практичній значущості проведення соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків на сучасному етапі.

Мета статті – визначити сутність і класифікації девіантної поведінки підлітків, обґрунтувати сутність, види, мету, завдання, принципи, форми, методи, вимоги до програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків, розробити практичні рекомендації щодо підвищення її ефективності.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши поняття «*девіантна поведінка підлітків*», сформульовані науковцями В. В. Афанасьєвою, М. О. Волошенко, Л. М. Вольною, В. М. Люгим, Л. В. Мардахасєвим, ми обґрунтували його сутність як *систему вчинків, дій або окремі вчинки, дії підлітка чи групи дітей підліткового віку, які відхиляються від соціальних норм (правових, моральних тощо), прийнятих у конкретному суспільстві, завдають фізичної, психічної, моральної, матеріальної шкоди конкретній особі, оточуючим людям, суспільству в цілому, призводять до дезадаптації, дезоціалізації особистості, ускладнюють її самореалізацію в різних аспектах життєдіяльності.*

Результати аналізу наукових праць зарубіжних і вітчизняних дослідників дали нам підстави визначити класифікації девіантної поведінки підлітків за різними критеріями (див. табл.) [1, с. 14-15].

Таблиця

Класифікації девіантної поведінки підлітків за різними критеріями

№ з/п	Критерій	Види девіантної поведінки підлітків
1.	За соціальною спрямованістю	1) асоціальні (відхилення поведінки від соціальних норм, що не вступають з ними у протиріччя); 2) антисоціальні (відхилення поведінки, що суперечать соціальним нормам)
2.	За значенням наслідків	1) позитивні (відхилення поведінки від норм, що випереджають розвиток суспільства, тобто інноваційні моделі поведінки); 2) негативні (відхилення поведінки від норм, що завдають шкоди конкретній особі, людям, які її оточують, суспільству в цілому)
3.	За типом норм, що порушуються	1) агресивна поведінка; 2) адиктивна поведінка; 3) аморальна поведінка; 4) віктимна поведінка [6, с. 39]; 5) делінквентна поведінка; 6) конфліктна поведінка; 7) суїцидальна поведінка тощо
4.	За кількістю осіб	1) індивідуальні; 2) групові; 3) масові
5.	За тривалістю	1) ситуативні; 2) тимчасові; 3) постійні
6.	За рівнем усвідомлення	1) усвідомлені (підлітки розуміють, що їх поведінка відхиляється від конкретних норм); 2) неусвідомлені, (підлітки переконані, що їх поведінка відповідає конкретним нормам)
7.	За рівнем організації	1) сплановані (організовані); 2) стихійні (неорганізовані)
8.	За рівнем структурованості	1) структуровані – це групова форма поведінки, в межах якої чітко розподілені ролі всіх її учасників (наприклад, булінг серед підлітків [5, с. 50]); 2) неструктуровані, для яких характерна відсутність статусної структури, ієрархічних взаємовідносин, регламентації вчинків

Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків – це вид професійної діяльності соціальних працівників/соціальних педагогів, який включає комплекс заходів, спрямованих на попередження, виявлення, подолання негативного впливу факторів, причин і умов, які сприяють виникненню та формуванню відхилень у поведінці підлітків [3, с. 5].

Метою соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків є створення умов для повноцінної життєдіяльності, ефективної соціалізації, самореалізації дітей цього віку.

Об'єктом соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків є верстви населення, цільові групи, окремі особи цього вікового періоду.

Відповідно до вибору *об'єкта впливу* розрізняють такі *види соціальної профілактики* девіантної поведінки підлітків:

1. *Загальна профілактика* – спрямована на попередження негативного впливу факторів, причин, умов виникнення та формування девіантної поведінки підлітків, проводиться серед означеної вікової групи населення.

2. *Спеціальна профілактика* – орієнтована на підліткові групи, що знаходяться в особливих (насамперед складних життєвих, несприятливих для соціалізації) умовах, які підвищують ризик формування девіантної поведінки.

3. *Індивідуальна профілактика* – спрямована на окремого підлітка з метою попередження та подолання специфічних для нього проблем соціалізації.

Суб'єктами соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків є соціальні педагоги закладів загальної середньої освіти, фахівці служб у справах дітей, соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших установ та організацій, діяльність яких спрямована на попередження і подолання цієї проблеми.

Відповідно до *рівня сформованості виду девіантної поведінки* підлітків, її наслідків для особи, соціальної групи, суспільства фахівці соціальної сфери визначають і проводять такі види соціальної профілактики:

1. *Первинна соціальна профілактика* девіантної поведінки – передбачає створення сприятливих умов для адаптації, соціалізації, самореалізації підлітків із метою попередження виникнення цієї проблеми.

2. *Вторинна соціальна профілактика* девіантної поведінки підлітків – передбачає виявлення відхилень у поведінці та попередження їх подальшого формування.

3. *Третинна соціальна профілактика* девіантної поведінки підлітків – спрямована на попередження переходу відхилень у поведінці до більш складної стадії та виникнення негативних наслідків і рецидивів [3, с. 5].

Програма соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків – це спеціально розроблений комплекс форм, методів, засобів, спрямований на попередження виникнення і формування виду девіантної поведінки або декількох пов'язаних між собою видів, форм девіацій шляхом підвищення рівня поінформованості, оволодіння відповідними вміннями та навичками серед її учасників [3, с. 6].

Ефективність соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків залежить від реалізації таких принципів: 1) забезпечення права підлітка на вільний вибір власної поведінки, обмеженої таким же правом інших людей; 2) гуманний і толерантний характер профілактики; 3) добровільна участь у профілактичних заходах; 4) суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників профілактичних заходів; 5) відповідність змісту, форм, методів, засобів профілактики віковим та індивідуальним особливостям підлітків; 6) безпечність профілактичних заходів для підлітків і фахівців, які їх проводять.

На основі вивченого нами зарубіжного та вітчизняного практичного досвіду хочемо зауважити, що в ході розроблення програм соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків необхідно використовувати такі ефективні форми роботи: відеолекторії, тренінги, інтерактивні вистави, ігрові години з використанням настільних просвітницько-профілактичних ігор «Фото-фішка», «Крук за кроком», «Володар кілець», «СТОП – насильству!», тематичні конкурси відеороликів, соціальної реклами, колажів тощо.

У процесі реалізації програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків доцільно застосувати модель поетапної зміни поведінки (І. А. Фурманов, 1996) із використанням ефективних методів

(інформаційне повідомлення, мозковий штурм, дискусія, переконання, приклад, робота в групах, метод вправ або вправління, метод кейсів, заохочення тощо):

Перший етап. «Усвідомлення»: розширення інформації про власну особистість і проблему девіантної поведінки.

Другий етап. «Переоцінка власної особистості»: оцінка того, що підліток відчуває та думає про свою поведінку та про себе.

Третій етап. «Переоцінка оточення»: оцінка того, як девіантна поведінка впливає на оточуючих людей.

Четвертий етап. «Групова підтримка»: відвертість, довіра, допомога групи ровесників у ході обговорення та розв'язання проблеми девіантної поведінки.

П'ятий етап. «Катарсис»: відчуття і вираження власного ставлення до проблеми девіантної поведінки.

Шостий етап. «Зміцнення»: пошук, добір і прийняття рішення діяти, формувати переконання і впевненість у здатності змінити поведінку.

Сьомий етап. «Пошук альтернативи»: обговорення можливої заміни девіантної поведінки на позитивні моделі.

Восьмий етап. «Контроль за стимулами»: уникнення або протистояння стимулам, що провокують девіантну поведінку.

Дев'ятий етап. «Закріплення»: власне заохочення або заохочення з боку оточуючих до позитивних змін у поведінці.

Десятий етап. «Соціальна адаптація»: розширення можливостей у соціальному житті у зв'язку з відмовою від девіантної поведінки [4, с. 330].

Висновки. Із метою підвищення ефективності соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків нами було розроблено практичні рекомендації для соціальних працівників/соціальних педагогів:

1. *Визначити види девіантної поведінки* підлітків за типом норм, які порушуються: 1) агресивна; 2) адиктивна; 3) аморальна; 4) віктимна; 5) делінквентна; 6) конфліктна; 7) суїцидальна тощо.

2. *Дібрати та застосувати діагностичний інструментарій* для вивчення рівня схильності підлітків до виду девіантної поведінки, зокрема: 1) методика діагностики схильності підлітків до девіантної поведінки [4, с. 293-299]; 2) опитувальник «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Дарка) [2, с. 145-147]; 3) методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов); 4) особистісний опитувальник «Мотиви вандальної поведінки» (І. В. Воробйова, О. В. Кружкова) [2, с. 149-152]; 5) тест-опитувальник дослідження схильності до віктимної поведінки (О. О. Андроннікова); 6) тест Такера на виявлення ігрової залежності, модифікований й адаптований для неповнолітніх І. А. Конігіною [2, с. 174-175]; 7) тест-опитувальник «Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин» (І. А. Фурманов) [2, с. 168-169] та ін.

3. *Вивчити причини виникнення і формування виду девіантної поведінки* підлітків, застосовуючи методи та засоби діагностики: 1) методика визначення акцентуації характеру (К. Леонгард, Х. Смішек) [2, с. 98-102]; 2) методика діагностики соціально-психологічної адаптації підлітків (К. Роджерс, Р. Даймонд) [4, с. 396-402]; 3) методика дослідження соціальних мереж підлітка [4, с. 436-439]; 4) опитувальник соціально-комунікативної компетентності [4, с. 452-459]; 5) тест-опитувальник самоставлення (В. В. Столін, С. Р. Панталеєва) [4, с. 446-452]; 6) методика «Аналіз сімейної тривоги» [4, с. 463-464]; 7) тест-опитувальник батьківського ставлення [4, с. 464-469] та ін.

4. *Визначити види (первинна, вторинна, третинна), моделі, мету, завдання, зміст, форми, методи, засоби соціальної профілактики відповідно до рівня сформованості та виду девіантної поведінки підлітків.*

5. *Розробити програму соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків за таким алгоритмом:*

5.1. Вид (первинна, вторинна, третинна) / напрям профілактики (наприклад, соціальна профілактика агресивної поведінки підлітків; соціальна профілактика адиктивної поведінки підлітків; соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків; соціальна профілактика віктимної поведінки підлітків або комплексна реалізація представлених напрямів).

5.2. Назва програми соціальної профілактики.

5.3. Цільова група (вік, кількість учасників, інші їх характеристики).

5.4. Суб'єкти реалізації програми соціальної профілактики.

5.5. Модель (або моделі) профілактики, які будуть реалізовані у визначеній програмі соціальної профілактики [3, с. 6-8].

5.6. Мета, завдання, зміст програми соціальної профілактики.

5.7. Компетенції підлітків, які будуть сформовані під час їх участі у профілактичній програмі: цінності, ціннісні орієнтації, знання, вміння, навички, здатність використовувати позитивні моделі поведінки в різних життєвих ситуаціях.

5.8. Конкретні форми, методи, засоби реалізації програми соціальної профілактики (назва, коротка характеристика).

5.9. Технологія реалізації програми соціальної профілактики (послідовність, тривалість, дата, час, місце проведення заходів, кількість учасників, відповідальні особи).

5.10. Методи і засоби діагностики результатів реалізації програми соціальної профілактики.

6. *Реалізувати програму соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків із конкретною цільовою групою учасників.*

7. *Провести діагностику результатів соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків та сформулювати висновки.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посіб. до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота»: у 2 ч. Ч. 1. Теоретична частина / Л. М. Вольнова. – Вид. 2-ге, перероб. і доповн. – К., 2016. – 188 с.

2. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посіб. до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка»: у 2 ч. Ч. 2. Практична частина / Л. М. Вольнова. – Вид. 2-ге, перероб. і доповн. – К., 2016. – 193 с.

3. Лютий В. М. Соціальна профілактика негативних явищ як напрям соціальної роботи з дітьми та молоддю / В. М. Лютий // Профілактика ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки серед вихованців притулків для неповнолітніх: збірка інформаційних, методичних, ілюстративних матеріалів для спеціалістів / за заг. ред. Т. В. Журавель, Т. Л. Лях; авт.-упор.: О. В. Безпалько та ін. – К., 2004. – С. 5–8.

4. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 480 с.

5. Сушик Н. Буллінг серед дітей як соціально-педагогічна проблема в загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс] / Н. Сушик // Нова педагогічна думка. – 2017. – № 1 (89). – С. 49–52. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2017_1_14.

6. Сушик Н. Соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки підлітків: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / Н. Сушик // Нова педагогічна думка. – 2016. – № 1 (85). – С. 38–41. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2016_1_12.

7. Товканець О. Молодіжна субкультура і девіантна поведінка / О. Товканець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2011. – Вип. 22. – С. 170–172. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

Дата надходження до редакції: 29.01.2018 р.